FONEMALARNING DIFFERENSIAL VA INTEGRAL BELGILARI

SamDCHTI Sharq tillari fakulteti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi

2-bosqich talabasi Tilovmurotova Marjona

Annotatsiya: Ushbu tezis fonemalarning differensial (farqlovchi) va integral (butunlikni tashkil etuvchi) belgilarini fonologik nazariya doirasida tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot Roman Yakobson, Noam Chomsky va Morris Halle kabi olimlarning farqlovchi belgilar nazariyasiga asoslanadi. Metodologiya nazariy tahlil va lingvistik tushunchalarni sintez qilishdan iborat. Asosiy natijalar shuni ko'rsatadiki, differensial belgilar (masalan, [+ovozli]) fonemalarni bir-biridan ajratishda asosiy rol o'ynaydi, integral belgilar esa bu farqlovchi xususiyatlarning yig'indisi sifatida fonemaning butunlikdagi o'ziga xosligini ifodalaydi. Tadqiqot fonemik tuzilma va tizim funksiyasini tushunishni chuqurlashtiradi.

Kalit so‘zlar: Fonema, differensial belgilar, integral belgilar, Yakobson, Chomsky & Halle, fonologiya, tilshunoslik

Fonemalar tilning eng kichik ma'no farqlovchi birliklari bo'lib, ularning ichki tuzilishini tushunish fonologiyaning markaziy masalasidir. Ushbu tezis fonemalarning differensial (farqlovchi) va integral (butunlikni tashkil etuvchi) belgilarini tahlil qilishga qaratilgan. Differensial belgilar fonemalarni bir-biridan ajratishga xizmat qilsa, integral belgilar fonemaning tizimdagi o'ziga xos butunlik xususiyatini ifodalaydi. Bu ikki tushuncha fonologik tizimning murakkabligini va uning qanday ishlashini tushunish uchun fundamental ahamiyatga ega.

Fonemalarning farqlovchi belgilari nazariyasi tilshunoslikda, xususan fonologiyada inqilobiy o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Roman Yakobson (1896–1982) ushbu sohada fundamental ishlar qilgan yetakchi olimlardan biridir. U Praga

Lingvistik Doirasida Nikolay Trubetskoy bilan birgalikda funksional strukturalizmni rivojlantirib, fonemalarni mutlaq tovushlar emas, balki farqlovchi qarama-qarshiliklar orqali belgilashni taklif etdi. Bu yondashuv tilning kommunikativ ehtiyojlarga xizmat qilishini ta'kidladi va Yakobsonning tilning eng kichik funksional birliklariga bo'lgan qiziqishini shakllantirdi.

Keyinchalik, AQShda Yakobson Gunnar Fant va Morris Halle bilan hamkorlikda Preliminaries to Speech Analysis (1952) asarini nashr etib, farqlovchi belgilar nazariyasini taqdim etdi. Bu nazariya fonemalarni binar belgilar (masalan, [+ovozli], [–burun] kabi) yordamida qismlarga ajratishni o'z ichiga oladi. Binar yondashuv, dastlab Yakobson tomonidan 1941-yilda fonema inventarlarini qisqartirish va tabiiy qarama-qarshiliklarni aks ettirish uchun nazariy jihatdan asoslangan bo'lsa, Noam Chomsky va Morris Halle tomonidan "Sound Pattern of English" (1968) asarida rasman qabul qilindi. Ular farqlovchi belgilarni asosiy sinf, hiqildoq, talaffuz usuli va talaffuz o'rni kabi kategoriyalarga ajratib, har birini fonetik xususiyatlar bilan belgiladilar.

Ushbu tezis nazariy-analitik tadqiqot bo'lib, fonologik nazariyalarga asoslangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi fonemalarning differensial va integral belgilarini mavjud ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilish va sintez qilishdan iborat. Empirik ma'lumotlar to'plash emas, balki mavjud nazariy bilimlarni chuqur tahlil qilish va sintez qilishga ustuvorlik berildi.

Ma'lumot manbalari: Roman Yakobson, Noam Chomsky va Morris Halle kabi yetakchi olimlarning fonologiya va farqlovchi belgilar nazariyasiga oid fundamental asarlari hamda ularga oid ikkilamchi akademik manbalar asosiy ma'lumot manbalari bo'lib xizmat qildi. Ushbu manbalar fonemalarning ichki tuzilishi va ularni tavsiflovchi xususiyatlar haqida keng qamrovli ma'lumotlarni taqdim etadi.

Analitik yondashuv: Fonemalarning tuzilishini tahlil qilishda farqlovchi belgilar nazariyasi asosiy analitik vosita sifatida qo'llanildi.

Differensial belgilar fonologik tuzilmaning eng asosiy birliklari bo'lib, til ichidagi tovushlarni bir-biridan farqlashga xizmat qiladi. Ular fonemalarning minimal qarama-qarshiliklarini aniqlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Masalan, "tur" va "dur" so'zlarida [t] va [d] fonemalari faqatgina ovozli/ovozsizlik belgisi bilan farqlanadi, ya'ni [d] [+ovozli] bo'lsa, [t] [–ovozli] dir. Bu misol differensial belgilarning qanday qilib ma'no farqlashini ko'rsatadi.

Chomsky va Halle tomonidan taklif qilinganidek, bu belgilar asosiy sinf (masalan, [+/− bo'g'inli], [+/− sonor]), hiqildoq (masalan, [+/− ovozli]), talaffuz usuli (masalan, [+/− davomli]) va talaffuz o'rni kabi kategoriyalarga guruhlanadi. Har bir kategoriya o'z navbatida aniq fonetik xususiyatlar bilan belgilanadi. Dastlabki nazariyalarda binar qimmatlar ([+] mavjudlik, [–] yo'qlik) qo'llanilgan bo'lsa, keyinchalik bir qimmatli (privativ) belgilar ham taklif etilgan [1]. Bu belgilar fonemalarning aniq va iqtisodiy tavsifini ta'minlaydi, tilning tovush tizimini tizimlashtirishga yordam beradi va fonologik o'zlashtirish hamda tillararo qiyosiy tahlilni osonlashtiradi.

Integral belgilar fonemaning shunchaki boshqa fonemalardan farqlanishini emas, balki uning fonologik tizimdagi o'ziga xos butunlik xususiyatini, ya'ni uning to'liq fonetik va fonologik identifikatorini ifodalaydi. Bu, aslida, bir fonemani tashkil etuvchi barcha differensial belgilarning yig'indisi (bundle) sifatida tushuniladi. Har bir fonema o'ziga xos differensial belgilar to'plamiga ega bo'lib, bu to'plam uning integral belgisini tashkil qiladi.

Fonemalarning differensial va integral belgilarini tahlil qilish tilshunoslikda fonologik tizimlarni chuqur tushunish uchun muhim nazariy asos yaratadi. Differensial belgilar nazariyasi, Yakobson va Chomsky & Halle tomonidan ishlab chiqilganidek, tilning tovush tizimini soddalashtirish va tizimlashtirishda katta yutuqlarga erishdi. U fonemalarni cheklangan miqdordagi universal xususiyatlar orqali tavsiflash imkonini beradi, bu esa tillararo qiyosiy tahlil va til o'zlashtirish jarayonlarini tushunish uchun

qimmatli vosita hisoblanadi. Bu nazariya tilning tovush tarkibini ilmiy va tizimli tarzda yondashishga imkon beradi.

Biroq, bu nazariyaning ba'zi cheklovlari ham mavjud. Yakobsonning universalistik qarashlari ba'zan tilning ijtimoiy va pragmatik jihatlarini e'tiborsiz qoldirgani uchun tanqid qilingan. Shuningdek, binar belgilar tizimi ba'zi fonetik gradatsiyalarni to'liq aks ettira olmasligi mumkin. Integral belgilar tushunchasi esa fonemaning nafaqat farqlovchi, balki uning to'liq fonetik substansiyasini va tizimdagi o'rnini ham hisobga olish orqali bu cheklovlarni qisman bartaraf etishga yordam beradi. Integral belgilar fonemaning kontekstual o'zgarishlari va uning tilning umumiy fonetik landshaftidagi rolini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Amaliy jihatdan, fonemalarning differensial va integral belgilarini tushunish til o'qitish va o'rganishda muhimdir. Ingliz tilining murakkab tovush tizimi bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Xulosa sifatida shuni anglashimiz mumkinki, ushbu tezis fonemalarning differensial va integral belgilarini chuqur tahlil qilib, ularning fonologik nazariyadagi markaziy rolini ko'rsatdi. Differensial belgilar fonemalarni bir-biridan ajratuvchi asosiy qurilish bloklari bo'lib, tilning tovush tizimini tizimlashtirish va tushunish uchun fundamental ahamiyatga ega. Roman Yakobson, Chomsky va Halle kabi olimlarning ishlari bu tushunchaning rivojlanishiga asos bo'ldi. Ular fonemalarni cheklangan miqdordagi universal xususiyatlar orqali tavsiflash imkonini berib, fonologik tahlilni sezilarli darajada soddalashtirdi.

Integral belgilar esa fonemaning o'ziga xos butunlik xususiyatini, ya'ni uning barcha differensial belgilarining yig'indisi va fonologik tizimdagi to'liq identifikatorini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Jakobson, Roman, and Morris Halle. Tilning Asoslari. The Hague: Mouton, 1956.

2.Trubetzkoy, N. S. Fonologiya asoslari. Berkeley: University of California Press, 1969.

3.Halle, Morris. "Fonologiya Asoslari Haqida." Tilshunoslik Sharhi, vol. 1, no. 1, 1981, pp. 1-28.

4.Clements, G. N. "Fonologik Xususiyatlarning Geometriyasi." Fonologiya Yilligi, vol. 2, 1985, pp. 225-252.

5.Chomsky, Noam, and Morris Halle. Ingliz tilining tovush namunasi. New York: Harper & Row, 1968.